

Anouk Smeekes
Laura Mulder

**VERLIES-
GEVOELENS
IN RELATIE
TOT DE MULTI-
ETNISCHE
SAMENLEVING
ONDER
AUTOCHTONE
NEDERLANDERS**

*Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische
samenleving onder autochtone Nederlanders*

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

*Verliesgevoelens in relatie tot
de multi-etnische
samenleving onder
autochtone Nederlanders*

---

*Anouk Smeekes, Universiteit Utrecht
Laura Mulder, Universiteit Utrecht en WRR*

Rapporten aan de Regering nrs. 68 t/m 95 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press (www.aup.nl).
Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen* en *Working papers* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagafbeelding: Textcetera, Den Haag

Working Paper nummer 22

ISBN 978-94-90186-31-9

WRR, Den Haag 2016

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

Ten geleide	7
Samenvatting	9
1 Inleiding	11
2 Collectief verlies	13
3 Verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving	15
4 Verliesgevoelens en de bevolkingssamenstelling van de buurt en gemeente	21
5 Conclusie en discussie	23
Kanttekeningen en invalshoeken voor vervolgonderzoek	24
Literatuur	27
Appendix A Lineaire regressiemodellen met verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving als afhankelijke variabele ($N= 928$)	31
Noten	33

TEN GELEIDE

WRR Working Paper 22 is het verslag van survey-onderzoek naar verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders. Onderzocht is in welke mate deze gevoelens aanwezig zijn onder de autochtone Nederlandse bevolking en of deze verliesgevoelens samenhangen met individuele kenmerken, zoals opleiding en leeftijd, en de mate van etnische diversiteit in de woonomgeving.

Het onderzoek is verricht in opdracht van het project ‘Migratiediversiteit’, waarin de WRR onderzoekt hoe (de)centrale overheden om kunnen gaan met de toegenomen migratiediversiteit in steden. In dit kader wil de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) de verschillende kansen, knelpunten en belevingen rond migratiediversiteit in beeld brengen.

Het onderzoek is uitgevoerd door Anouk Smeekes en Laura Mulder van de Universiteit Utrecht. Dr. Anouk Smeekes is universitair docent bij het European Research Centre on Migration and Ethnic Relations. Als sociaal psycholoog doet zij vooral kwantitatief onderzoek naar attitudes over immigranten en verlies- en thuisgevoelens van meerderheidsgroepen. Laura Mulder is student-assistent bij de master ‘Migration, Ethnic Relations and Multiculturalism’ en loopt stage bij de WRR.

De serie ‘Working Papers’ omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud berust bij de auteurs.

Prof. dr. André Knottnerus
Voorzitter WRR

Dr. Frans W.A. Brom
Directeur WRR

SAMENVATTING

Een veelgehoord sentiment in het hedendaagse politieke en maatschappelijke debat is dat autochtone Nederlanders hun land langzaam kwijtraken aan nieuwkomers. Er is tot op heden echter weinig onderzoek gedaan naar de omvang van deze verliesgevoelens en of deze verliesgevoelens afhankelijk zijn van individuele kenmerken, zoals opleiding en leeftijd, en de mate van etnische diversiteit in de woonomgeving. Het doel van deze studie is daarom om dergelijke collectieve verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders op grotere schaal in kaart te brengen en uit te diepen.

In deze studie is er onderzocht in welke mate autochtone Nederlanders het gevoel hebben dat zij zeggenschap verliezen ten opzichte van nieuwkomers. Hiertoe zijn diverse stellingen voorgelegd aan een representatieve steekproef van 928 respondenten. Hieruit blijkt dat een aanzienlijk deel van de respondenten verlies van zeggenschap ervaart ten opzichte van nieuwkomers. De respondenten die deze verliesgevoelens ervaren zijn vaker lager- of middelbaar opgeleid, hebben meestal een rechtse politieke oriëntatie en stemmen veelal op de PVV of VVD. Maar er komen ook onder de hoger opgeleiden en stemmers van links-progressieve partijen hoge percentages verliesgevoelens voor. Verliesgevoelens blijken niet afhankelijk te zijn van geslacht of leeftijd.

Ook is er onderzocht of collectieve verliesgevoelens afhankelijk zijn van de etnische diversiteit van de buurt en gemeente en de mate waarin deze diversiteit over de afgelopen 8 tot 10 jaar veranderd is. Dergelijke effecten zijn echter niet gevonden.

1 INLEIDING

Uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) blijkt dat samenleven, immigratie en integratie (naast gezondheidszorg) door Nederlanders als grootste maatschappelijke problemen van deze tijd worden gezien (SCP 2015).¹ Tevens zegt 42 procent van de Nederlanders dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder immigranten zouden wonen (vergeleken met 29 procent dat het hiermee oneens is; *ibid.*). Als redenen worden aangedragen dat de voorzieningen, werkgelegenheid en de beschikbaarheid van woningen onder druk staan ten koste van de autochtone bevolking, er culturele spanningen ontstaan, de criminaliteit toeneemt en dat de Nederlandse cultuur verloren gaat (*ibid.*). Deze onvrede over de multiculturele samenleving onder autochtone Nederlanders wordt ook wel omschreven als de ‘witte woede’ (De Gruijter et al. 2010). De ‘boze burger’ heeft weinig vertrouwen meer in de overheid en ziet ‘buitenlanders’ vaak als oorzaak van maatschappelijke problemen (Van Houweligen 2011). Uit onderzoek van het Verwey-Jonker Instituut blijkt dat autochtone Nederlanders in buurten met een snel veranderende bevolkingssamenstelling de problemen in de buurt vooral toeschrijven aan immigranten en het inadequaot optreden van de overheid (De Gruijter et al. 2010).

Door de komst van migranten kunnen groepen die historisch gezien de dominante cultuur bepaalden, ontgoocheling en vervreemding ervaren vanwege hun teruglopende aantal en verminderde culturele invloed (Jones 2016; Smeeke en Verkuyten 2015). Een deel van de Nederlanders is van mening dat Nederland onherkenbaar is veranderd. Zij hebben het gevoel dat ze niet meer in Nederland zijn en in bepaalde buurten voornamelijk allochtonen om zich heen zien (SCP 2009). Naast veranderingen in de (zichtbare) fysieke omgeving, treden er ook veranderingen op in de (minder tastbare) culturele omgeving. Volgens sommige Nederlanders is Nederland dusdanig veranderd dat langzaamaan de eigen cultuur en identiteit verloren gaan (SCP 2015). Dit gaat gepaard met het gevoel dat zij zeggenschap verliezen over hoe het er in hun land aan toegaat door de komst van migranten. Voorbeelden zijn de verhitte discussies en de hoogoplopende emoties rond de viering van Sinterklaas. Uit onderzoek van het EenVandaag Opiniepanel (2015) blijkt dat 80 procent van ruim 25.000 respondenten vindt dat het uiterlijk van Zwarte Piet niet moet worden aangepast. Veel mensen hebben het gevoel dat zij dergelijke Nederlandse tradities moeten opgeven door de komst van nieuwkomers: *‘Nederlanders worden aan de kant geschoven door buitenlanders, tradities van ons worden bedreigd’* (SCP 2014: p. 11).

Hoewel deze verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving een prominente plek innemen in het hedendaagse politieke en maatschappelijke debat is er tot op heden weinig onderzoek gedaan naar de mate waarin deze gevoelens

aanwezig zijn onder de autochtone Nederlandse bevolking en of deze verliesgevoelens afhankelijk zijn van individuele kenmerken, zoals opleiding en leeftijd, en de mate van etnische diversiteit in de woonomgeving. Het doel van deze studie is daarom om dergelijke verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders op grotere schaal in kaart te brengen en uit te diepen (zie Kader 1 voor een overzicht van het databestand). Hiertoe worden de volgende richtinggevende onderzoeksvragen gesteld:

1. In welke mate zijn verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving aanwezig onder autochtone Nederlanders en wat zijn de kenmerken van autochtone Nederlanders die deze verliesgevoelens ervaren?
2. Zijn verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders sterker in gemengde dan in homogene buurten en gemeenten? En zijn deze gevoelens meer aanwezig in buurten en gemeenten met een sterk veranderde bevolkingssamenstelling?

Kader 1   Het databestand

Om bovenstaande vragen te beantwoorden is er gebruikgemaakt van een databestand dat is verzameld in opdracht van het European Research Centre on Migration and Ethnic Relations (ERCOMER) aan de Universiteit Utrecht. Dit databestand maakt onderdeel uit van grotere projecten over houdingen tegenover nationale identiteit, Europa en culturele diversiteit onder autochtone Nederlanders. Naast vragen over de achtergrondkenmerken van de respondenten, zoals geslacht, leeftijd, opleiding, politieke voorkeur en sociaaleconomische status, bevat het databestand ook gegevens over de buurt en gemeente waarin mensen wonen. Het databestand is via internetvragenlijsten onder 928 respondenten verzameld door onderzoeksbureau TNS NIPO (Verkuyten, Martinovic en Smeekes, 2011). De steekproef is representatief voor de volwassen autochtone Nederlandse bevolking op het gebied van opleiding, leeftijd, geslacht en regio. Respondenten zijn aangemerkt als autochtone Nederlanders als allebei hun ouders in Nederland geboren zijn.

---

2 COLLECTIEF VERLIES

Zowel psychologen als historici wijzen op het belang van het gevoel van oorsprong en continuïteit voor het welzijn van individuen (Grever 2006; Grever en Ribbens 2007; Sani, Bowe en Hererra 2008; Sani 2008). Psychologisch onderzoek heeft aangetoond dat mensen sterk hechten aan een gevoel van persoonlijke continuïteit in hun leven, omdat het hun zekerheid en betekenis verschaft (bijv. Landau, Greenberg en Solomon, 2008). Dit geldt niet alleen voor individuen, maar ook voor groepen (Sani et al. 2008; Vignoles et al. 2006). De wens om belangrijke aspecten van een groepsidentiteit door de tijd heen en in verschillende situaties stabiel te houden verwijst naar een behoefte aan collectieve continuïteit. Onderzoek laat zien dat mensen behoefte hebben aan continuïteit van hun nationale identiteit, omdat dit zorgt voor een gevoel van geworteld zijn en thuishoren (Smeeke en Verkuyten 2013; 2014). Mensen tonen weerstand en negatieve emoties wanneer deze continuïteit bedreigd wordt door ontwikkelingen zoals immigratie of Europese eenwording (Jetten en Hutchison 2011; Jetten en Wohl 2012; Smeeke en Verkuyten 2013). Deze sociale veranderingen ondermijnen de historische eigenheid van de nationale groep en vormen daarmee een bron van onzekerheid. Het gevoel dat de continuïteit van de groep wordt ondermijnd of verloren gaat, kan omschreven worden als een gevoel van *collectief verlies*. Mensen ervaren dan onzekerheid of bezorgdheid over het behouden van waardevolle elementen uit het gedeelde verleden als gevolg van (ongewenste) veranderingen en ontwikkelingen in het heden. Dit betekent dat individuen ook collectieve verliesgevoelens kunnen ervaren zonder dat zij in hun eigen persoonlijke leven negatieve ervaringen met de ongewenste ontwikkelingen hebben ondervonden.

Eerdere studies naar verliesgevoelens hebben dit vooral onderzocht in relatie tot gebeurtenissen uit het persoonlijke leven, zoals het verliezen van een baan of een partner (e.g., Gillies en Neimeyer 2006; Stroebe, Hansson, Stroebe en Schut 2001). Er zijn nauwelijks studies die hebben gekeken naar verliesgevoelens in relatie tot de groepen waartoe mensen behoren. Het verschil tussen persoonlijke en collectieve verliesgevoelens heeft te maken met het verschil tussen persoonlijke en sociale identiteit. Volgens de sociale identiteitstheorie (Tajfel en Turner 1979) hebben mensen naast een persoonlijke identiteit (unieke kenmerken van een individu) ook een sociale identiteit: het deel van identiteit dat men ontleent aan lidmaatschap in bepaalde groepen of sociale categorieën. Iemand ontleent zijn identiteit dus niet alleen aan zijn of haar unieke individuele eigenschappen, maar ook aan het feit dat hij of zij bijvoorbeeld een Nederlander is of fan is van een bepaalde voetbalclub.

Op basis van deze sociale identiteit kunnen mensen ook emoties en sentimenten ervaren (Mackie, Devos en Smith 2000). Zij kunnen bijvoorbeeld collectieve schuld of schaamte ervaren voor dingen die groepsleden hebben gedaan zonder dat zij daar zelf bij betrokken waren (Rees, Allpress en Brown 2013). Op dezelfde manier kunnen zij ook gevoelens van verlies ervaren in relatie tot de groepen waartoe zij behoren. Dit speelt vooral wanneer men het gevoel heeft dat de groep verandert en daarbij belangrijke aspecten van de groep, zoals gebruiken en tradities, verloren gaan. Hoewel collectieve verliesgevoelens verschillende oorzaken kunnen hebben, zal er in dit onderzoek gekeken worden naar collectieve verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving onder autochtone Nederlanders. Ook verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving kunnen verschillende oorzaken hebben. In dit onderzoek zal de aandacht specifiek uit gaan naar een ervaren verlies van zeggenschap ten opzichte van nieuwkomers. Dit gaat over de mate waarin deze 'oorspronkelijke bewoners' het gevoel hebben dat zij zeggenschap verliezen en 'hun' land en cultuur kwijtraken door de groeiende aanwezigheid van andere etnische groepen.

3 VERLIESGEVOELENS IN RELATIE TOT DE MULTI-ETNISCHE SAMENLEVING

Om verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving meetbaar te maken wordt er in deze studie gebruik gemaakt van stellingen (zie Kader 2 voor een nadere toelichting). De volgende stellingen zijn aan 928 autochtone Nederlanders voorgelegd: “Autochtone Nederlanders raken Nederland langzaam kwijt aan nieuwkomers”, “Omdat er veel allochtonen wonen hebben autochtone Nederlanders het steeds minder voor het zeggen”, en “Soms lijkt het wel of autochtonen zich moeten aanpassen aan allochtonen in plaats van andersom”. Deze stellingen zijn samengevoegd tot één indicator voor collectieve *verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving*. Een kanttekening bij deze stellingen is dat het mogelijk is dat respondenten deze stellingen verschillend interpreteren. Zo kunnen respondenten de stelling “Omdat er veel allochtonen wonen hebben autochtone Nederlanders het steeds minder voor het zeggen” bijvoorbeeld interpreteren als een objectieve waarneming van een veranderende politieke machtsverdeling in plaats van een subjectief gevoel van verlies. Uit nadere analyse blijkt echter dat de respondenten die hoog scoren op deze stelling ook hoog scoren op de andere twee stellingen. Hieruit blijkt dat deze stellingen wijzen op eenzelfde soort gevoel en samen kunnen worden genomen als indicator van verliesgevoelens.

Kader 2 Het gebruik van stellingen

Zoals gebruikelijk in sociaalwetenschappelijk onderzoek is er gebruik gemaakt van stellingen om het beoogde construct ‘verliesgevoelens’ meetbaar te maken. Respondenten kregen stellingen voorgelegd waarbij zij konden aangeven in welke mate zij het eens of oneens waren met deze stellingen. De antwoordmogelijkheden lopen van 1 (*helemaal niet mee eens*) tot 7 (*helemaal mee eens*). In de weergave van de resultaten zijn antwoord categorieën samengevoegd. Respondenten die 1 (*Helemaal niet mee eens*), 2 (*Sterk niet mee eens*) of 3 (*Een beetje niet mee eens*) hebben geantwoord worden gerekend tot de categorie ‘Geen verliesgevoelens’. Respondenten die 4 (*Niet mee eens, niet mee oneens*) hebben geantwoord worden gerekend tot de categorie ‘Neutraal’. Respondenten die 5 (*Een beetje mee eens*), 6 (*Sterk mee eens*), of 7 (*Helemaal mee eens*) hebben geantwoord zijn samengevoegd tot de categorie ‘Wel verliesgevoelens’.

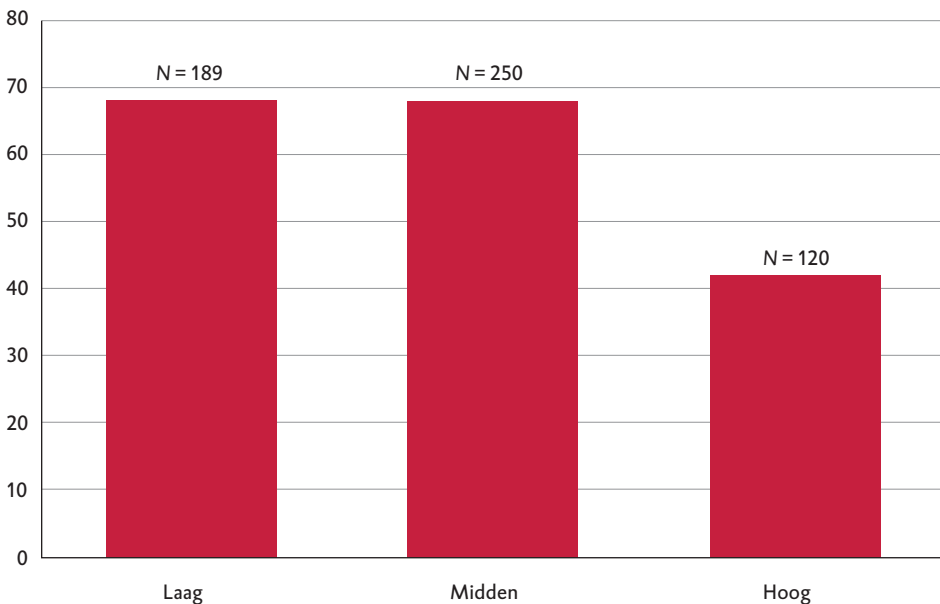
Bij het interpreteren van de resultaten is het belangrijk om te vermelden dat het gaat om het achterhalen van de *percepties* van respondenten, en niet om het staven van *feiten*. Ook naar de respondenten is duidelijk gecommuniceerd dat het gaat om hun eigen mening en dat er geen goede of foute antwoorden mogelijk zijn. Omdat een concept als verliesgevoelens zich moeilijk laat meten door één enkele stelling, kregen de respondenten meerdere stellingen voorgelegd die tezamen een betrouwbare indicator voor verliesgevoelens vormden (Cronbach’s $\alpha = .90$).

Uit de resultaten blijkt dat meer dan de helft van de respondenten (60,6 procent) verlies van zeggenschap ervaart, terwijl 28,6 procent deze gevoelens niet ervaart en 10,9 procent aangeeft neutraal te staan tegenover deze stellingen. Dit laat zien dat een groot deel van de autochtone Nederlandse bevolking verlies van zeggenschap ervaart.

Niet alle autochtone Nederlanders ervaren verliesgevoelens echter in dezelfde mate. Zo is er ten eerste een verschil tussen opleidingsniveaus waar te nemen (Figuur 3.1). Verlies van zeggenschap ten opzichte van nieuwkomers zijn vooral sterk onder lager en middelbaar opgeleiden.² Bijna 70 procent van hen ervaart verliesgevoelens in relatie tot nieuwkomers. Hoewel deze percentages een stuk lager liggen onder hoger opgeleiden, valt wel op dat dit aantal toch nog substantieel is: 42,7 procent ervaart deze verliesgevoelens. Dit laat zien dat deze verliesgevoelens niet beperkt zijn tot lager opgeleiden.

Figuur 3.1 Autochtonen met verliesgevoelens (N = 559) naar opleidingsniveau^a, autochtone Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder (in procenten)

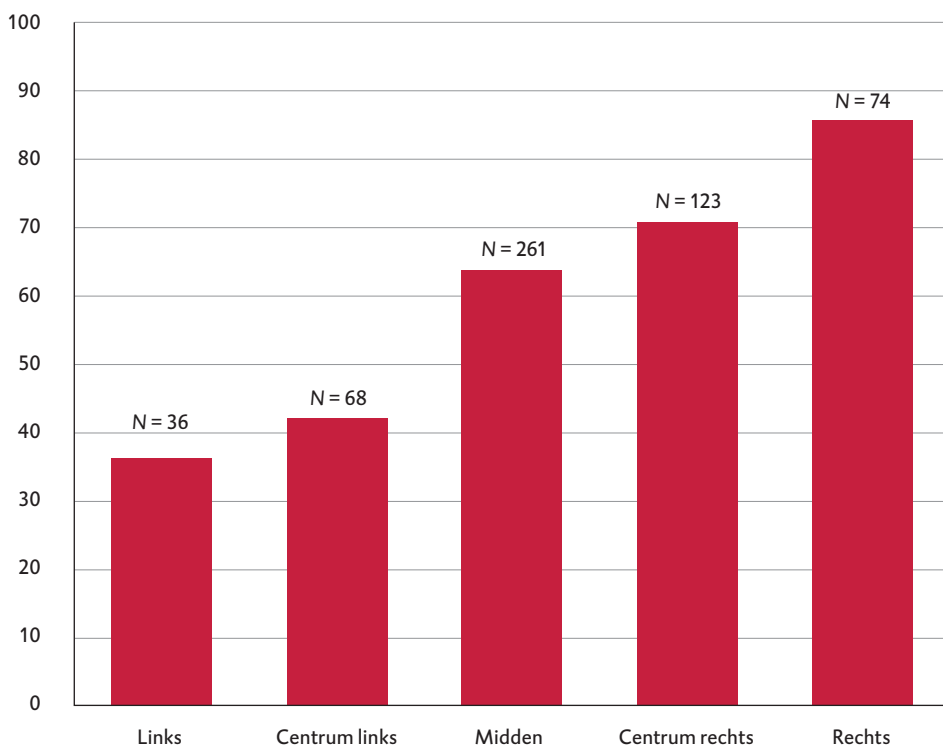

^a Het totaal aantal respondenten per opleidingsniveau is als volgt: Laag (N = 276), Midden (N = 365), Hoog (N = 281).

Daarnaast verschillen verliesgevoelens op basis van politieke voorkeur (Figuur 3.2). Deze verliesgevoelens zijn vooral sterk onder rechts geïntereerde respondenten. Van deze groep ervaart meer dan 80 procent verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving. Ook zijn deze verliesgevoelens sterk aanwezig onder

midden en centrumrechts georiënteerde respondenten; meer dan 50 procent geeft aan deze gevoelens te ervaren. Hoewel verliesgevoelens voor links en centrum-links georiënteerde respondenten duidelijk minder sterk aanwezig zijn dan die van rechts georiënteerden, rapporteert meer dan 30 procent van deze groep verliesgevoelens te ervaren. Dit toont aan dat hoewel verliesgevoelens sterker aanwezig zijn onder respondenten met een rechtse politieke oriëntatie, zij niet beperkt zijn tot deze groep.

Figuur 3.2 Autochtonen met verliesgevoelens (N = 562) naar politieke voorkeur^a, autochtone Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder (in procenten)

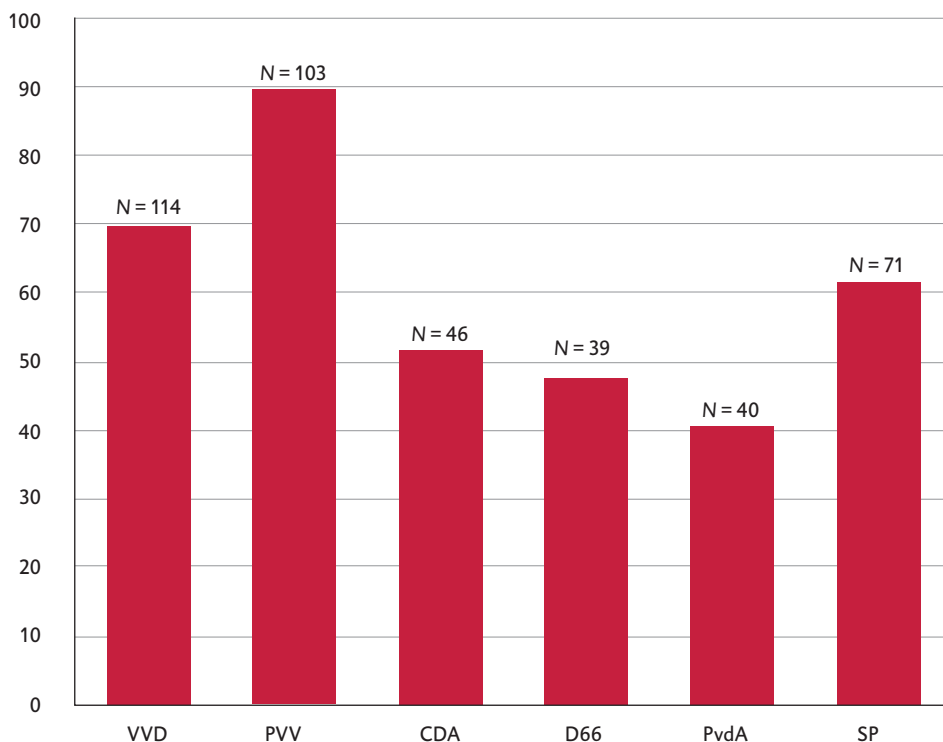

^a Het totaal aantal respondenten per politieke oriëntatie is als volgt: Links (N = 99), Centrum links (N = 161), Midden (N = 409), Centrum rechts (N = 173), Rechts (N = 86).

De mate waarin verliesgevoelens gerelateerd zijn aan politieke voorkeur, is nader gespecificeerd door te kijken naar de politieke partij die mensen het meeste aanspreekt (Figuur 3.3). Deze verliesgevoelens zijn vooral sterk onder respondenten die zeggen op de PVV te stemmen: bijna 90 procent van hen ervaart verliesgevoelens. Daarnaast is te zien dat ook een hoog percentage VVD- en SP-stemmers verliesgevoelens ervaart. Van de CDA-stemmers ervaart rond de 50 procent verlies van zeggenschap ten opzichte van nieuwkomers. Wat opvalt, is dat verliesgevoelens

ook vrij sterk aanwezig zijn onder mensen met een voorkeur voor partijen met progressieve ideeën over migratie en integratie, zoals de PvdA en D66. Van deze stemmers ervaart meer dan 40 procent verliesgevoelens.

Figuur 3.3 Autochtonen met verliesgevoelens (N = 562) naar politieke partij^a, autochtone Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder (in procenten)

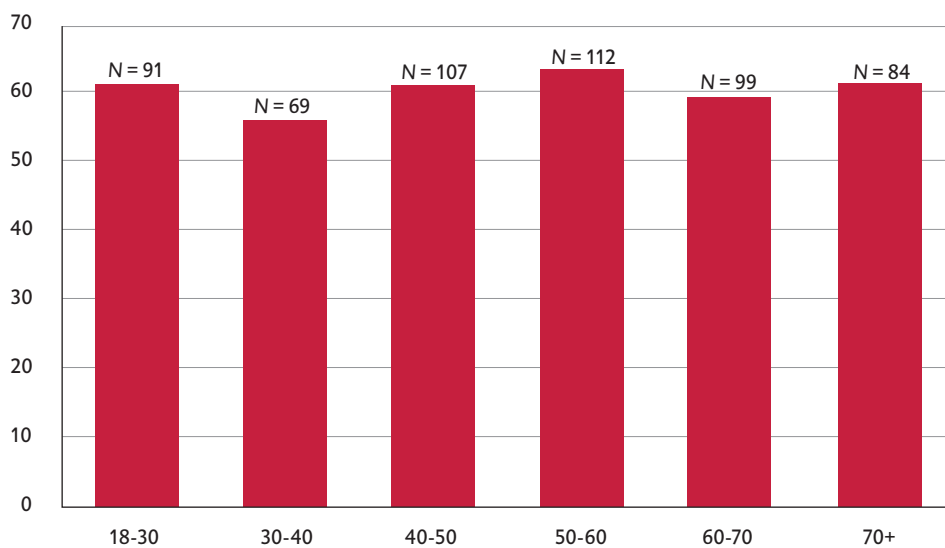

^a Er is enkel gekeken naar de grotere politieke partijen in Nederland, in verband met het lage aantal respondenten dat op een andere partij stemt en verliesgevoelens ervaart.

^b Het totaal aantal respondenten per politieke partij is als volgt: VVD (N = 163), PVV (N = 115), CDA (N = 89), D66 (N = 82), PvdA (N = 98), SP (N = 115).

Tot slot is er ook gekeken naar de mate van verliesgevoelens onder mannen en vrouwen, en onder verschillende leeftijdsgroepen. Mannen (53,9%) ervaren deze verliesgevoelens wat meer dan vrouwen (46,1%). Tussen leeftijdsgroepen zijn er weinig verschillen (Figuur 3.4). In alle leeftijdsgroepen ervaart rond de 60 procent van de respondenten verlies van zeggenschap ten opzichte van nieuwkomers.

Figuur 3.4 Autochtonen met verliesgevoelens leeftijd^a, autochtone Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder (in procenten).

^a Het totaal aantal per leeftijdscategorie is als volgt: 18-30 ($N = 149$), 30-40 ($N = 123$), 40-50 ($N = 176$), 50-60 ($N = 176$), 60-70 ($N = 167$), 70+ ($N = 137$).

4 VERLIESGEVOELEN EN DE BEVOLKINGSSAMENSTELLING VAN DE BUURT EN GEMEENTE

Een aanzienlijk deel van de autochtone Nederlandse bevolking blijkt verlies van zeggenschap te ervaren ten opzichte van nieuwkomers. In deze studie is ook gekeken of deze verliesgevoelens verband houden met de bevolkingssamenstelling van de buurt en gemeente of veranderingen hierin. Uit onderzoek van Van der Paauw en Flache (2012) blijkt dat een hoger percentage niet-westerse immigranten in de gemeente samenhangt met meer stemmen voor de PVV. In het geval van verliesgevoelens is het mogelijk dat mensen in buurten en gemeenten met een hoge concentratie etnische minderheden meer verliesgevoelens ervaren. Een andere mogelijkheid is dat mensen verliesgevoelens ervaren als zij in buurten of gemeenten wonen die in de afgelopen jaren sterk veranderd zijn in hun bevolkingssamenstelling. Daarom wordt er ook gekeken of er een verband is tussen verliesgevoelens en een snel veranderde bevolkingssamenstelling. Verder wordt er onderzocht of de relatie tussen (veranderingen in) diversiteit van de buurt en verliesgevoelens afhankelijk is van bepaalde individuele kenmerken, zoals leeftijd, geslacht en opleiding. Het is bijvoorbeeld mogelijk dat het wonen in een buurt waarin de bevolkingssamenstelling sterk veranderd is, een sterker gevoel van verlies veroorzaakt voor mensen met een lage dan mensen met een hoge opleiding. Zie Kader 3 voor een uitgebreide uitleg over de meting van etnische diversiteit in de buurt en gemeente.

Uit de resultaten blijkt dat er geen verband is tussen verliesgevoelens en de etnische diversiteit (en de verandering daarvan) op zowel buurt- als gemeenteniveau. Geen van de indices voor etnische diversiteit (of de verandering daarvan) vertoont een significante relatie met verliesgevoelens. De relatie tussen etnische diversiteit en verliesgevoelens blijkt ook niet afhankelijk te zijn van geslacht, leeftijd of opleiding. Een overzicht van al deze relaties is te vinden in Appendix A. Er moet bij de interpretatie van deze bevinding echter rekening worden gehouden met het feit dat er in de analyse niet is meegenomen dat mensen met negatieve houdingen tegenover de multi-etnische samenleving vaak al eerder vanuit etnisch diverse buurten naar andere buurten zijn verhuisd; een verschijnsel dat de ‘witte vlucht’ wordt genoemd (Van Ham en Clark 2009). Daarentegen blijven personen die positief staan tegenover de multi-etnische samenleving, juist vaak in de buurt wonen of verhuizen zij zelfs naar deze buurten toe. Dit zou een alternatieve verklaring kunnen vormen voor deze bevinding.

Kader 3 Meting van etnische diversiteit in de buurt en gemeente

Als indicator van het *buurtniveau* is het viercijferige postcodegebied van de respondent gebruikt en als indicator van het *gemeenteniveau* is de CBS-gemeentecode gebruikt. Elke gemeente in Nederland heeft een unieke gemeentecode en voor elke respondent in het databestand is bekend in welke gemeente zij wonen. Deze buurt- en gemeentecodes zijn gekoppeld aan cijfers over de bevolkingssamenstelling van het CBS.

Als meting van *etnische diversiteit* is er gewerkt met de Herfindahl-Hirschmann Index (HHI).¹ Deze index geeft aan wat de kans is dat twee willekeurig geselecteerde individuen uit de populatie (in de buurt of gemeente) een verschillende etnische achtergrond hebben. Deze index is veel gebruikt in onderzoek naar de effecten van etnische diversiteit op indicatoren van sociale cohesie, zoals interetnisch contact en onderling vertrouwen (bijv. Lancee en Dronkers 2008; Tolsma et al. 2009). De HHI is berekend voor verschillende groepen op zowel het buurt- als gemeenteniveau.

Ten eerste is de HHI berekend voor twee groepen (HHI₂), namelijk: westerse versus niet-westerse Nederlanders. Ten tweede is de HHI berekend voor drie groepen (HHI₃), namelijk: westerse allochtonen, niet-westerse allochtonen en autochtonen. Ten derde is er gewerkt met de HHI voor zeven groepen (HHI₇), waarin onder andere de vier grootste migrantengroepen in Nederland zijn opgenomen: Surinamers, Antillianen, Turken, Marokkanen en daarnaast overige niet-westerse allochtonen, westerse allochtonen en autochtonen.

Om de *verandering in bevolkingssamenstelling* van de buurt in kaart te brengen, zijn de verschillende HHI's berekend voor het jaar waarin de data zijn verzameld (HHI_{heden}) en voor acht of tien jaar eerder (HHI_{verleden}).² Vervolgens is de verschillscore berekend (HHI_{verschil} = HHI_{heden} - HHI_{verleden}).

Om de effecten van de verschillende HHI's op verliesgevoelens in kaart te brengen is er gewerkt met stapsgewijze lineaire regressiemodellen. Deze modellen zijn voor elke HHI apart geschat (zie Appendix A). In stap 1 is gekeken naar de HHI (of verandering daarvan). In stap 2 zijn de individuele kenmerken van respondenten toegevoegd (leeftijd, geslacht en opleiding) en in stap 3 is er gekeken naar de interacties tussen deze individuele kenmerken en de HHI's.³

¹ Deze indicator is als volgt berekend: $1 - ((\text{aandeel bevolkingsgroep1})^2) + ((\text{aandeel bevolkingsgroep2})^2) + \dots + ((\text{aandeel bevolkingsgroep } n)^2)$. Voor het buurtniveau is de CBS data 'Kerncijfers wijken en buurten' gebruikt. Dit zijn data over de bevolkingssamenstelling per viercijferig postcodegebied.

² Het CBS heeft pas vanaf 2004 cijfers beschikbaar over het aandeel van de vier grootste migrantengroepen per postcodegebied in het totaal aantal niet-westerse allochtonen. Deze cijfers zijn gebruikt voor het berekenen van de verschillscore van HHI₇. Deze data zijn verzameld in 2012, dus daarom gaat deze verandering over acht in plaats van tien jaar eerder.

³ Er is niet gewerkt met multi-levelanalyse, omdat er in deze dataset niet of nauwelijks sprake is van nested-data. In de meeste postcodegebieden woont maar één respondent en bij hoge uitzondering wonen er twee of meer mensen in een postcodegebied. Het maximale aantal mensen in een postcodegebied is vijf en dit komt slechts in twee postcodegebieden voor. Ook wonen er in de meeste gemeenten maximaal tien respondenten, met een aantal uitzonderingen. Het maximale aantal respondenten dat in één gemeente woont, is 36 en dit komt slechts eenmaal voor.

5 CONCLUSIE EN DISCUSSIE

Een veelgehoord sentiment in het hedendaagse politieke en maatschappelijke debat is dat autochtone Nederlanders langzaam hun land kwijtraken aan nieuwkomers. Er is echter tot op heden weinig onderzoek gedaan naar de omvang van deze verliesgevoelens en de kenmerken van de mensen die dergelijke verliesgevoelens ervaren. Het doel van deze working paper is om verliesgevoelens van autochtone Nederlanders in relatie tot de multi-etnische samenleving in kaart te brengen. Dit is gedaan middels twee gerichte onderzoeksvragen die hieronder een-voor-een beantwoord zullen worden.

De eerste onderzoeksvraag ging over de mate waarin verliesgevoelens in relatie tot de multi-etnische samenleving aanwezig zijn onder autochtone Nederlanders en wat de kenmerken van de mensen zijn die deze verliesgevoelens ervaren. Om deze verliesgevoelens in kaart te brengen zijn meerdere stellingen voorgelegd aan een representatieve steekproef van de autochtone Nederlandse bevolking. Deze stellingen gaan over verlies van zeggenschap ten opzichte van nieuwkomers (bijv. “Autochtone Nederlanders raken Nederland langzaam kwijt aan nieuwkomers”). Een groot deel van de autochtone Nederlanders, denk hierbij aan de helft of meer, geeft aan verliesgevoelens te ervaren. Deze bevindingen sluiten aan bij recent onderzoek van het SCP, dat laat zien dat 42 procent van de Nederlandse bevolking vindt dat Nederland een prettiger land zou zijn als er minder migranten zouden wonen (SCP 2015). Bij de interpretatie van deze bevindingen moet wel vermeld worden dat het onduidelijk is aan welke personen respondenten denken wanneer zij gevraagd worden naar hun opvattingen ten opzichte van nieuwkomers. Zo kan het zo zijn dat de ene respondent bij nieuwkomers denkt aan Midden- en Oost-Europese arbeidsmigranten, terwijl een ander denkt aan de (voormalige) Turkse en Marokkaanse gastarbeiders, en weer een ander denkt aan vluchtelingen.

Autochtone Nederlanders die verliesgevoelens ervaren, zijn vaak lager of middelbaar opgeleid, hebben meestal een rechtse politieke oriëntatie en stemmen veelal op de PVV of VVD. Verliesgevoelens zijn echter niet beperkt tot stemmers van deze partijen. Ook onder stemmers van de meer links-progressieve partijen, zoals PvdA en D66, worden verliesgevoelens ervaren (meer dan 40 procent). Verliesgevoelens blijken ietwat sterker te zijn voor mannen dan voor vrouwen, maar de verschillen zijn klein. Verliesgevoelens blijken niet afhankelijk te zijn van leeftijd. Dit laatste is opvallend, aangezien uit voorgaand onderzoek in het algemeen blijkt dat een hogere leeftijd samenhangt met het ervaren van een sterkere etnische dreiging en minder openheid voor contact met ander groepen (Van der Paauw en Flache 2012).

Van de lager en middelbaar opgeleiden ervaart meer dan de helft verliesgevoelens in relatie tot nieuwkomers. Negatieve opvattingen over nieuwkomers worden in de literatuur vooral verklaard vanuit de etnische competitietheorie (Scheepers, Gijsberts en Coenders 2002). Volgens deze theorie hebben personen die meer concurrentie ervaren van een bepaalde groep, negatievere opvattingen over leden van deze groep. Aangezien immigranten in Nederland in het algemeen in lagere sociaaleconomische posities verkeren, ervaren vooral autochtone Nederlanders met een lagere opleiding en een lager inkomen concurrentie en hebben zij als gevolg daarvan negatievere opvattingen (Schlueter en Scheepers 2010; Gijsberts en Dagevos 2005). In deze studie is het echter opvallend dat ook een groot aantal hoger opgeleiden aangeeft verliesgevoelens te ervaren. Deze bevindingen tonen aan dat verliesgevoelens weliswaar meer voorkomen onder lager opgeleiden, maar zeker niet beperkt zijn tot deze groep.

Een andere opvallende bevinding is de mate waarin stemmers van de PVV verliesgevoelens in relatie tot multi-etnische samenleving ervaren (rond de 90 procent). Deze bevinding sluit aan bij onderzoek van De Gruijter et al. (2010) en het SCP (2015), waaruit blijkt dat autochtone Nederlanders die ontevreden zijn over de multi-etnische samenleving anti-immigratie partijen als de PVV vaak als mogelijke oplossing zien voor deze problemen. Ook strookt deze bevinding met het partijprogramma van de PVV, waarin verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders als gevolg van toegenomen immigratie (met name uit islamitische landen) een prominente plek innemen (PVV 2012).

De tweede onderzoeksvraag ging over of verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders sterker zijn in homogene buurten en gemeenten en of zij meer aanwezig zijn in buurten en gemeenten met een sterk veranderde bevolkingssamenstelling. Uit onze bevindingen blijkt dat verliesgevoelens niet gerelateerd zijn aan de bevolkingssamenstelling van de buurt en gemeente of de verandering hiervan. In dit onderzoek is er echter geen rekening gehouden met het feit dat mensen met negatieve houdingen jegens etnische minderheden minder geneigd zijn om in diverse buurten of gemeenten te gaan of blijven wonen (Van Ham en Clark 2009). Daarom dienen deze bevindingen met enige voorzichtigheid geïnterpreteerd te worden.

KANTTEKENINGEN EN INVALSHOEKEN VOOR VERVOLGONDERZOEK

Bij de interpretatie van bovenstaande bevindingen moet rekening gehouden worden met de grootte van de steekproef, namelijk 928 respondenten. Hoewel de steekproef op het gebied van geslacht, leeftijd, opleiding en regio representatief is voor de autochtone bevolking, kunnen er door het beperkte aantal respondenten in deze studie niet al te sterke conclusies getrokken worden voor de gehele autoch-

tone bevolking. Vooral wanneer collectieve verliesgevoelens opgesplitst worden naar individuele kenmerken, zoals opleiding, politieke voorkeur en leeftijd, blijven er in sommige gevallen maar weinig respondenten per categorie over. Toekomstig onderzoek zou zich kunnen richten op verliesgevoelens in grotere steekproeven.

Het feit dat er geen effecten van etnische diversiteit in buurten en gemeenten wordt gevonden, kan wijzen op twee mechanismen die tegen elkaar in werken (Schlueter en Scheepers 2010) en het effect uiteindelijk opheffen. Het eerste mechanisme is afgeleid van conflicttheorieën (Campbell 1965; Sherif en Sherif 1969; Scheepers et al. 2002; Stephan en Stephan 2000), die voorspellen dat een hogere mate van etnische diversiteit leidt tot het ervaren van een sterkere economische en/of symbolische dreiging onder autochtone Nederlanders. Het ervaren van een dreiging impliceert dat diegene bang is om bepaalde (door diegene gewaardeerde) zaken te verliezen. Als autochtone Nederlanders dus een sterkere dreiging van etnische groepen ervaren, zullen zij meer verliesgevoelens hebben. Hiertegenover staat het tweede mechanisme, dat is afgeleid van Allports contacttheorie (Allport 1954). In tegenstelling tot conflicttheorieën, voorspelt de contacttheorie dat etnische diversiteit juist een positief effect heeft op relaties en opvattingen tussen etnische groepen. Een hogere mate van etnische diversiteit zorgt voor een grotere kans op interetnisch contact, hetgeen allerlei wenselijke uitkomsten met zich mee zou brengen, zoals minder vooroordelen, meer tolerantie en meer solidariteit (Pettigrew en Tropp 2006). Hieruit afleidend zou men kunnen beargumenteren dat als een persoon meer interetnisch contact heeft, hij of zij ook minder verliesgevoelens ervaart. Samenvattend kan men op basis van conflicttheorie meer verliesgevoelens verwachten en op basis van contacttheorie minder verliesgevoelens. Als beide mechanismen tegen elkaar in werken, is het mogelijk dat zij samen het effect van etnische diversiteit opheffen. Eerder onderzoek naar het effect van etnische diversiteit op houdingen tegenover de multi-etnische samenleving vindt ook geen of nauwelijks effect (Havekes 2014; Savelkoul et al. 2011).

Ook moet worden opgemerkt dat er naast individuele factoren (zoals opleiding en geslacht) en kenmerken van de buurt en gemeente ook andere contextuele factoren zijn die een rol kunnen spelen bij de totstandkoming van verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders. Een overzicht van de electorale geografie van Nederland laat zien dat de PVV ook een substantiële aanhang heeft in gemeenten met een lage etnische diversiteit (De Voogd 2010; Van Dam 2016). Dit betekent dat verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders in relatie tot de multi-etnische samenleving mogelijk ook veroorzaakt of versterkt worden door beeldvorming in de media. Dit is een interessante invalshoek voor vervolgonderzoek.

Tot slot heeft dit onderzoek zich alleen gericht op verliesgevoelens onder autochtone Nederlanders. Het is echter ook mogelijk dat deze gevoelens bestaan onder etnische minderheidsgroepen. Zo is er bijvoorbeeld aangetoond dat de PVV onder

Surinamers een substantiële aanhang heeft (Soeroedjballi 2012). Toekomstig onderzoek is nodig om collectieve verliesgevoelens van verschillende etnische minderheidsgroepen in Nederland in kaart te brengen.

LITERATUUR

- Allport, G.W. (1954) *The Nature of Prejudice*, New York: Basic Books.
- Campbell, D.T. (1965) 'Ethnocentric and Other Altruistic Motives', *Nebraska Symposium on Motivation* 13: 283-311.
- Dam, D. van (2016) 'PVV trekt nieuwe aanhang', *NRC Handelsblad*, geraadpleegd op: www.nrc.nl [20 februari 2016].
- EenVandaag Opiniepanel (2015) *Onderzoek: Piet moet zwart blijven*, 03-02-2015, geraadpleegd op: http://opiniepanel.eenvandaag.nl/uitslagen/63203/onderzoek_piet_moet_zwart_blijven_ [25-02-2016].
- Fleischmann, F. en A. Smeekes (2015) *Gender Relations and Attitudes towards Muslims and Native Dutch*, ERCOMER, Universiteit Utrecht.
- Gijsberts, M. en J. Dagevos (2005) *Uit elkaars buurt: de invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Gillies, J. en Neimeyer, R.A. (2006) 'Loss, Grief, and the Search for Significance: toward a Model of Meaning Reconstruction in Bereavement', *Journal of Constructivist Psychology*, 19: 31-65.
- Grever, M. (2006) 'Nationale identiteit en historisch besef: de risico's van een canon in de postmoderne samenleving', in M. Grever, E. Jonker, K. Ribbens en S. Stuurman (red.) *Controverses rond de canon*, Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Grever, M. en K. Ribbens (2007) *Nationale identiteit en meervoudig verleden*, Verkennde studies in opdracht van de WRR, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gruijter, M. de, E. Smits van Waesberghe en H. Boutellier (2010) *'Een vreemde in eigen land': boze autochtone burgers over nieuwe Nederlanders en de overheid*, Amsterdam: Aksant.
- Ham, M. van en W.A. Clark (2009) 'Neighbourhood Mobility in Context: Household Moves and Changing Neighbourhoods in the Netherlands', *Environment and Planning* 41: 1442-1459.
- Havekes, E. (2014) *Putting Interethnic Attitudes in Context: the Relationship between Neighborhood Characteristics, Interethnic Attitudes and Residential Behavior*, dissertatie Universiteit Utrecht, Ridderkerk: Ridderprint.
- Houwelingen, P. van (2011) 'Bezorgde en boze burgers', in P. Dekker en J. Ridder (red.), *Stemming onbestemd*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Jetten, J. en P. Hutchison (2011) 'When Groups Have a Lot to Lose: Historical Continuity Enhances Resistance to a Merger', *European Journal of Social Psychology* 41, 3: 335-343.
- Jetten, J. en M.J. Wohl (2012) 'The Past as a Determinant of the Present: Historical Continuity, Collective Angst, and Opposition to Immigration', *European Journal of Social Psychology* 42: 442-450.
- Jones, R.P. (2016) 'How 'Value Voters' became 'Nostalgia Voters'', *The Atlantic*, geraadpleegd op: www.theatlantic.com/politics/archive/2016/02/the-trump-revelation/470559/ [25-02-2016, 23-02-2016].

- Lancee, B. en J. Dronkers (2008) 'Etnische diversiteit, sociaal vertrouwen in de buurt en contact van allochtonen en autochtonen met de burens', *Migrantenstudies* 24: 224-249.
- Landau, M., J. Greenberg en S. Solomon (2008) 'The Never-Ending Story: a Terror Management Perspective on the Psychological Function of Self-Continuity', in F. Sani (red.) *Self Continuity: Individual and Collective Perspectives*, New York: Psychology Press.
- Mackie, D.M., T. Devos en E.R. Smith (2000) 'Intergroup Emotions: Explaining Offensive Action Tendencies in an Intergroup Context', *Journal of Personality and Social Psychology*, 79: 602-610.
- Paauw, M. van der en A. Flache (2012) 'Lokale concentratie van allochtonen en steun aan de PVV - Het effect van het percentage niet-westerse allochtonen op het percentage PVV-stemmen, in 246 gemeenten in 2006', *Mens en Maatschappij* 87: 371-394.
- Partij voor de Vrijheid (2012) *Hún Brussel, óns Nederland, pvv Verkiezingsprogramma 2012-2017*, geraadpleegd op: www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf [25-02-2016].
- Pettigrew, T.F. en L.R. Tropp (2006) 'A Meta-Analytic Test of Intergroup Contact Theory', *Journal of Personality and Social Psychology* 90: 751-783.
- Rees, J.H., Allpress, J.A., en Brown, R. (2013) Nie Wieder: Group-Based Emotions for In-Group Wrongdoing Affect Attitudes toward Unrelated Minorities. *Political Psychology*, 34: 387-407.
- Sani, F. (2008) *Self Continuity: Individual and Collective Perspectives*, New York: Psychology Press.
- Sani, F., M. Bowe en M. Herrera (2008) 'Perceived Collective Continuity: Seeing Groups as Temporally Enduring Entities', in F. Sani (red.) *Self Continuity: Individual and Collective Perspectives*, New York: Psychology Press.
- Savelkoul, M., P. Scheepers, J. Tolsma en L. Hagendoorn (2010) 'Anti-Muslim Attitudes in The Netherlands: Tests of Contradictory Hypotheses Derived from Ethnic Competition Theory and Intergroup Contact Theory', *European Sociological Review* 27: 741-758.
- Savelkoul, M., M. Gesthuizen en P. Scheepers (2011) 'Explaining Relationships between Ethnic Diversity and Informal Social Capital across European Countries and Regions: Tests of Constrict, Conflict and Contact Theory', *Social Science Research* 40: 1091-1107.
- Scheepers, P., M. Gijbels en M. Coenders (2002) 'Ethnic Exclusionism in European Countries: Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat', *European Sociological Review* 18: 17-34.
- Schlueter, E. en P. Scheepers (2010) 'The Relationship between Outgroup Size and Anti-Outgroup Attitudes: a Theoretical Synthesis and Empirical Test of Group Threat- and Intergroup Contact Theory', *Social Science Research*: 285-295.
- SCP (2009) Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2009, 4^e kwartaal.
- SCP (2014) Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2014, 4^e kwartaal.
- SCP (2015) Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2015, 3^e kwartaal.

- Sherif, M. en C.W. Sherif (1969) 'Ingroup and Intergroup Relations: Experimental Analysis', in M. Sherif en C.W. Sherif (red.) *Social Psychology*, New York: Harper & Row.
- Smeeke, A. en M. Verkuyten (2013) 'Collective Self-Continuity, Group Identification and In-Group Defense', *Journal of Experimental Social Psychology* 49: 984-994.
- Smeeke, A. en M. Verkuyten (2014) 'Perceived Group Continuity, Collective Self-Continuity and In-Group Identification', *Self and Identity* 36: 663-680.
- Smeeke, A. en M. Verkuyten (2015) 'The Presence of the Past: Identity Continuity and Group Dynamics', *European Review of Social Psychology*, 26: 162-202.
- Smith, E. R. en D.M. Mackie (2015) 'Dynamics of Group-Based Emotions: Insights From Intergroup Emotions Theory', *Emotion Review*, 7: 349-354.
- Soerdjibali, R. (2012) *Predictoren van stemintenties van Hindoestaanse jongeren in Nederland*, Masterthesis, Leiden: Universiteit Leiden.
- Stephan, W.G. en C.W. Stephan (2000) 'An Integrated Threat Theory of Prejudice', *Reducing Prejudice and Discrimination*: 23-45.
- Stroebe, M.S., R.O. Hansson, W.E. Stroebe en H.E. Schut (2001) 'Handbook of Bereavement Research: Consequences, Coping, and Care', *American Psychological Association*.
- Tajfel, H. en J.C. Turner (1979) 'An Integrative Theory of Intergroup Conflict', blz. 33-48 in W.G. Austin en S. Worchel (red.) *The Social Psychology of Intergroup Relations*, Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Tajfel, H. en J.C. Turner (1986) 'The Social Identity Theory of Intergroup Behavior', blz. 7-24 in S. Worschel en W.G. Austin (red.) *Psychology of Intergroup Relations*, Chicago: Nelson-Hall.
- Tolsma, J., T. van der Meer en M. Gesthuizen (2009) 'The Impact of Neighbourhood and Municipality Characteristics on Social Cohesion in The Netherlands', *Acta Politica* 44: 286-313.
- Verkuyten, M., B. Martinovic en A. Smeeke (2011) *Dutch Society Survey*, ERCOMER, Utrecht University.
- Verkuyten, M., B. Martinovic en A. Smeeke (2012) *The Netherlands and Europe Survey*, ERCOMER, Utrecht University.
- Vignoles, V.L., C. Regalia, C. Manzi, J. Gollidge en E. Scabini (2006) 'Beyond Self-Esteem: Influence of Multiple Motives on Identity Construction', *Journal of Personality and Social Psychology* 90: 308-333.
- Voogd, J. de (2010, 13 maart) 'In het stemhokje gaat het om het rolluik versus de bakfiets', *NRC Handelsblad*, geraadpleegd op: www.nrc.nl [13 maart 2010].

APPENDIX A LINEAIRE REGRESSIEMODELLEN MET VERLIESGEVOELEN IN RELATIE TOT DE MULTI-ETNISCHE SAMENLEVING ALS AFHANKELIJKE VARIABLE (N = 928)

Tabel A1 Relaties tussen etnische diversiteit in de buurt, individuele kenmerken en verliesgevoelens in relatie tot multi-etnische samenleving (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	HHI ₂			HHI ₃			HHI ₇		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
HHI _{heden}	.01	.01	-.04	-.00	.00	-.05	-.01	-.00	-.05
Geslacht (ref. man)		.03	-.02		.03	-.07		.03	-.06
Leeftijd		-.04	.01		-.04	-.01		-.04	.01
Opleiding		-.29***	-.26***		-.29***	-.24***		-.29***	-.24***
HHI*Geslacht			.09			.12			.11
HHI*Leeftijd			-.06			-.04			-.05
HHI*Opleiding			-.04			-.05			-.05
R ²	.00	.08***	.08***	.00	.08***	.09***	.00	.08***	.09***

Noot: *** $p < .001$

Tabel A2 Relaties tussen verandering in etnische diversiteit in de buurt, individuele kenmerken en verliesgevoelens in relatie tot multi-etnische samenleving (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	HHI ₂			HHI ₃			HHI ₇		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
HHI _{verschil}	.03	.01	.05	.01	-.01	.01	-.02	-.03	-.01
Geslacht (ref. man)		.02	.03		.03	.03		.06	.06
Leeftijd		-.04	-.03		-.04	-.04		-.06	-.06
Opleiding		-.29***	-.28***		-.29***	-.28***		-.33***	-.33***
HHI*Geslacht			-.06			-.02			.01
HHI*Leeftijd			-.05			-.01			-.04
HHI*Opleiding			-.01			-.03			-.03
R ²	.00	.08***	.09***	.00	.08***	.08***	.00	.11***	.11***

Noot: *** $p < .001$

Tabel A3 Relaties tussen etnische diversiteit in de gemeente, individuele kenmerken en verliesgevoelens in relatie tot multi-etnische samenleving (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	HHI ₂			HHI ₃			HHI ₇		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
HHI _{heden}	-.02	-.01	-.06	-.02	-.02	-.06	-.02	.00	-.06
Geslacht (ref. man)		.03	-.05		.03	-.10		.03	-.09
Leeftijd		-.04	-.01		-.04	.01		-.04	.02
Opleiding		-.29***	-.19***		-.29***	-.18***		-.29***	-.19***
HHI*Geslacht			.11			.15			.14
HHI*Leeftijd			-.04			-.05			-.07
HHI*Opleiding			-.09			-.12			-.12
R ²	.00	.08***	.09***	.00	.09***	.09***	.00	.08***	.09***

Noot: *** $p < .001$

Tabel A4 Relaties tussen verandering van etnische diversiteit in de gemeente, individuele kenmerken en verliesgevoelens in relatie tot multi-etnische samenleving (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)

	HHI ₂			HHI ₃			HHI ₇		
	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3	Model 1	Model 2	Model 3
HHI _{verschil}	.00	.01	-.03	-.03	-.02	-.06	-.02	-.01	-.05
Geslacht (ref. man)		.02	-.01		.02	-.02		.02	-.02
Leeftijd		-.04	-.02		-.04	-.04		-.04	-.03
Opleiding		-.30***	-.30***		-.30***	-.29***		-.30***	-.29***
HHI*Geslacht			.07			.07			.08
HHI*Leeftijd			-.03			-.01			-.02
HHI*Opleiding			-.03			-.01			-.01
R ²	.00	.09***	.09***	.00	.09***	.09***	.00	.09***	.09***

Noot: *** $p < .001$

NOTEN

- 1 In het derde kwartaal van 2015 hebben 950 respondenten meegedaan aan het COB. De steekproef is representatief voor geslacht, leeftijd, opleidingsniveau en internetgebruik. Burgers met een niet-Nederlandse achtergrond zijn echter sterk ondervertegenwoordigd.
- 2 De opleidingscategorieën zijn als volgt samengesteld: lager opgeleiden (geen onderwijs, basisonderwijs, lbo, vbo, vmbo, mavo), middelbaar (mbo, havo/vwo), hoger opgeleiden (hbo/wo bachelor/kandidaats, wo doctoraal/master).

